



## Detailed Abstract of the Article on the Correction of Misprints and Mistakes of Divan of Khaqani

Zahra Nasiri Shiraz<sup>1</sup>, Sajjad Dehghan<sup>2</sup>, Nasrullah Emami<sup>3</sup>

Recived:20/11/2024

Accepted: 18/3/2025

### Abstract

Diwan of Khaqani itself is full of allusions and strange phrases that make every reader's mind to search for its secrets. But the same work is not free of printing errors; In addition to typographical errors, sometimes the corrector (Sajjadi) has chosen the bit reserving as opposed to reserving the four original versions. If these differences are not caused by typographical errors, we can say that they are caused by mistake of the corrector and there is no reserving that they have corrected analogies. One of our clearest reasons to prove this claim is the lack of mention of the difference in the versions in the margins of the Diwan. In this research, we have taken into consideration some of the most important poems (long poems) of Diwan of Khaqani, and we have gone to such mistakes after examining the most important correction available -

<sup>1</sup> - Corresponding author, Assistant Professor of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University, of Ahvaz, Iran.

[z.nasirishiraz@scu.ac.ir](mailto:z.nasirishiraz@scu.ac.ir) orcid: 0000-0002-3155-6576

2. Master's degree pershian language and literature department, faculty of literature and humanities of Shahid Chamran University of ahvaz, Iran.

[sajjad-dehghan@yahoo.com](mailto:sajjad-dehghan@yahoo.com) orcid: 0000-0001-7776-973X

3. Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz. Iran. [nasemami@yahoo.com](mailto:nasemami@yahoo.com) orcid: 0000-0003-4385-8309



Sajjadi's correction - and confronting it with the manuscripts used by the corrector, point out a number of effective mistakes to Khaqani scholars and the literary community.

**Keywords:** *Manuscripts of Divan Khaghani, printed Divan Khaghani, Seyyed Ziauddin Sajjadi, printing errors and omissions in manuscripts of Divan Khaghani.*

## 1. Introduction

Khaqani Shervani has been known as a poet who knows the language and meanings since long ago. His divan's references and interpretations have always been known for their lateness and thoughtfulness. For this reason, his divan has been one of the most used divans among the writers of the past and today; In such a way that many manuscripts have reached us in Iran and outside of Iran, from Divan of Khaqani and *Khatm al-Gharaib (Tuhfat al-Iraqayn)*.

The oldest edition of Divan of Khaqani, which can be called a correction, is the Lucknow lithograph in India. After that, other stone prints were printed, which of course are all in the same line.

Abdolrasooli is the first Iranian researcher who, considering the many defects in the Lucknow printing house, tried to correct it better and remove the defects in it. After that, Nakhaai published another edition of Abdolrasooli's correction and corrected some of Abdolrasooli's mistakes there.

But the most important existing correction was made after this correction and with the great effort of Ziauddin Sajjadi. His correction was formed using four old manuscripts and the correction of Abdolrasooli. After this correction, all other interpretations and corrections, including Mansoor's correction and Kazzazi's correction, were formed under the control of this correction.

Considering the importance of the Divan of Khaqani edited by Sajjadi, the researchers have done research to fix some of the problems of this work in terms of cognitive text criticism as well as its typographical and inadvertent errors; But none of them could independently solve all the printing defects in his court; Because this task itself required the re-examination of the manuscript used by Sajjadi with his corrections, which alone requires a lot of time and effort, or perhaps some researchers active in the field of Khaqani studies did not see the number of errors enough to do such a thing. .

In the present study, after comparing some of the long odes of Divan of Khaqani edited by Sajjadi with the versions used by him, we noticed a significant number of typographical errors, which unfortunately were included

in other corrections and commentaries after that. These poems are among the most famous and prominent poems of Khaqani.

In this essay, while appreciating and thanking all the Khaqani scholars, we felt it necessary to introduce some of these flaws that have been revealed to us after confronting them, so that in the future, the approach of the researchers to examine the Divan of Khaqani will be more accurate and scientific than before.

### **Research Question(s)**

- 1- What effect have typographical and accidental errors had on the form and meaning of Khaqani's poetry?
- 2- How and with the help of what sources can these mistakes be found and corrected?

### **2. Literature Review**

The discussion about correcting Khaqani's verses and removing the ambiguity of the difficulties and strangeness of his poems has been discussed in the books and articles of some researchers since a long time ago. In such a way that a significant part of Khaqani researches in the last century has been with this topic. Despite this, the typographical errors in Divan of Khaqani have not been corrected independently and to the extent of one article. However, some researchers and correctors have pointed out some of these types of mistakes in Sajjadi's correction while correcting or explaining the verse or verses of Khaqani Shervani. For example, we can refer to Turkish works, including two books of *Criticism by Seyrafiyan* and *Serre Sokhnan Naghz Khaqani*. Kazazi, Mahdavi and other researchers have sometimes pointed out some of these mistakes during explanations and corrections. We have mentioned it wherever a corrector or commentator (within the scope of the books examined in this research) has pointed out the typographical error of the examined verses. It is also necessary to mention that despite the mention of a typographical error by a researcher, naturally it should have been avoided in this research. But since the scope of our investigation is some long poems of Divan of Khaqani, for this reason, even the cases that a researcher has given in his work, have been given in a more concise form and with reference to that text, so that the number of printing errors in these poems is in front of the readers. And also respect the privilege of the scholar who mentioned that matter before us; It is also worth mentioning that according to the previous discussion, our focus is only on typographical and inadvertent errors in Sajjadi's correction, and not on cases such as misreading, ignoring the correct recording of some manuscripts, etc. Each of these cases requires a separate study due to the abundance of its examples in the court, and it is hoped that the authors of this study will be able to present these cases to the readers in the series of future notes.

### 3. Methodology

This research is descriptive-analytical and is based on library sources.

### 4. Results

In this article, the focus has been on correcting the typographical errors of the Divan of Khaqani corrected by Professor Sajjadi. Perhaps, at first glance, the importance and necessity of this matter remains hidden from the audience, because it is common in the field of such researches that either they speak about the difference in recordings, based on textual considerations, or they explain the difference in meaning based on different readings and new perceptions; However, the current research, by examining the typographical errors in one of the most famous and widely used divans of Persian poetry, leaves no doubt that these seemingly simple mistakes, which are often or on a page at the end of the book, under "mistakes" are mentioned. And perhaps there is no mention of how much they affect the form and meaning of the poem.

In this article, 19 cases of these errors have been examined in forty of the most prominent poems of Khaqani. The sources used by the authors, in addition to the four manuscripts used by Professor Sajjadi in correcting the Divan of Khaqani, are eleven other manuscripts of the Divan of Khaqani; Also, the corrections, excerpts, and explanations written by Khaqani scholars such as Estelami, Emami, Kazzazi, Mahyar, Maadan-Kan, etc. in the last century, as well as specialized articles in this field, have been used in the analysis and explanation of the text.

### References

(In Persian)

- Barzegar Khaleghi, Mohammad Reza (2017), Commentary on Divan Khaqani, volume two and three, Tehran: Zovar.
- Barzegar Khaleghi, Mohammad Reza, (2008), Khaqani's commentary on Divan, first volume, Tehran: Zovar.
- Emami, Nasrullah (1996), Armaghane Sobh (Selected poems of Khaqani Shervani), Tehran: Jami.
- Emami, Nasrullah (2013), Armaghan Sobh (Selected poems of Khaqani Shervani), second edition, Tehran: Jami.
- Estelami, Mohammad (2007), Criticism and Description of Khaqani Poems (based on the recitations of Professor Forozanfar), Tehran: Zovar.
- Kazzazi, Mirjalaluddin (2006), Report on the Difficulties of the Divan of Khaqani, 6<sup>th</sup> edition, Tehran: Markaz.

- Khanlari, Parviz Natel, (1999), Historical Grammar of the Persian Language, by the effort of Effat Mostashar Niya, 4th edition, Tehran: Tous Publications.
- Khaqani Sharvani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (847 AH), Divan of Khaqani, Astan Quds Razavi Library manuscript, No. 4644.
- Khaqani Shervani (1325-1324 AH), Kliat Khaqani, annotator of Maulawi Mohammad Sadiq Ali Ghalib Lucknowi, Lucknow: Noulkshour Press, Volume 1.
- Khaqani Shervani (1938), Khaqani's Constructions, revised and updated by Mohammad Roshan, second edition, Tehran: Ketab Forouzan.
- Khaqani Shervani (1957), Divan of Hassan al-Ajam Afzaluddin Badil ibn Ali Khaqani Sherwani, by Hossein Nakhai, Tehran: Amir Kabir Press Institute.
- Khaqani Shervani (1996), Divan of Khaqani, edited by Mirjalaluddin Kezazi, first edition, Tehran: Markaz.
- Khaqani Shervani (۱۳۰۱), Divan of Khaqani Shervani according to the manuscript of 763 AH (from a personal collection), with an introduction by Ustad Badi-ul-Zaman Forouzanfar, under the care of Jahangir Mansour, Tehran: Negah.
- Khaqani Shervani (2006), Divan of Khaqani Shervani, edited by Ziauddin Sajjadi, Tehran: Zovar, 8th edition.
- Khaqani Shervani (۱۳۰۸), Khatm al-Gharaib (Tuhfat al-Iraqayn), by the efforts of Ali Safari Aq-Qala, Tehran: Mires-e Maktoub.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (664 AH), Divan of Khaqani, manuscript of the British Museum Library, London, No. 7942, Central Library of Tehran University, Microfilm No.: 1871.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (703 AH), Divan of Khaqani, Fatih Turkish Library manuscript, National Library microfilms, photo No. 130.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (898 AH), Divan of Khaqani, Astan Quds Razavi Library manuscript, No. 8368.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (950 AH), Divan of Khaqani, Golestan Palace Museum manuscript, No. 277.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (n.d.), Divan of Khaqani, Majlis Library manuscript, probably the second half of the 6th century, No.971.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (n.d.), Divan of Khaqani, manuscript of Marashi library belonging to Sadiq Ansari, No. 15851.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (n.d.), Divan of Khaqani, Tehran University Literature Library manuscript, probably from the seventh or eighth century, No. 43-C, Microfilm No. 7351, Tehran University Central Library.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (n.d.), Divan of Khaqani, manuscript of the National Library of Paris, probably from the 9th century, No. 1816.

- Khaqani Shervani, Afzaluddin Badil bin Ali Najjar (n.d.), Divan of Khaqani, manuscript of the Central Library of Tehran University, belonging to the 9th century of Hijri, No. 7357.
- Khaqani Shervani, Afzaluddin Ibrahim, (۱۹۳۸), Divan of Khaqani Sherwani, edited by Ali Abdur Rasouli, Tehran: Khayyam Library Publications.
- Maadan-Kan, Masoumeh (2007), Jam-e Arous Khawari (explanation of six odes from Divan of Khaqani), Tehran: University Press.
- Maadan-Kan, Masoumeh (2015), The Ancient Bride's Night (A Description of Fifteen Poems from Diwan Khaqani), 9th edition, Tehran: University Press.
- Mahdavi-Far, Saeed (1983), Khaqani's constructions, revised and revised by Mohammad Roshan, second edition, Tehran: Ketab-e Forouzan.
- Mahdavi-Far, Saeed (2012), "Recording and reporting verses from Khaqani Shervani in Jahangiri culture", supplement of Ayane Miras, No. 29, pp. 207-242.
- Mahyar, Abbas (2009), Malek-e Melk-e Sokhan (Description of Khaqani Poems), 1<sup>st</sup> edition, Tehran: Sokhan.
- Mahyar, Abbas (2012), Sahar Bayan Khaqani, Karaj: Jam-e Gol.
- Mehdavi-Far, Saeed (2015), Dictionary of Illusory Images in Divan of Khaqani, Tehran: Zovar.
- Sajjadi, Ziauddin (1995), Shaer-e Sobh (a study of Khaqani Shervani's poetry), Tehran: Sokhan.
- Sajjadi, Ziauddin (2013), Dictionary of Words and Interpretations with a Description of Declarations and Problems of Divan of Khaqani Sharvani, 4th edition, Tehran: Zovar, 2 volumes.
- Turki, Mohammadreza (2018), Serre Sokhnan Nagz Khaqani, vol. 1 and 2, Tehran: Samt



فصلنامه

سال ۲۲، شماره ۸۸، تابستان ۱۴۰۴، ص ۱۲۳-۱۵۰

مقاله پژوهشی



DOI: <https://doi.org/10.2634/Lire.22.88.123>

## تصحیح برخی اشتباهات چاپی و سهوی در دیوان خاقانی تصحیح سجادی

دکتر زهرا نصیری شیراز<sup>۱\*</sup>؛ سجاد دهقان<sup>۲</sup>؛ دکتر نصرالله امامی<sup>۳</sup>

دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۸/۳۰ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱۲/۲۸

### چکیده

دیوان خاقانی به خودی خود از اشارات و عبارات غریب مملو است که ذهن هر خواننده‌ای را برای گشودن رموز آن به کندوکاو و می‌دارد؛ اما همین اثر، خالی از اشتباهات چاپی تأثیرگذار نیست. علاوه بر اشتباهات چاپی، گاهی مصحح (سجادی) ضبط بیتی را بر خلاف ضبط چهار نسخه اصلی خود برگزیده است. اگر این اختلافات ناشی از اشتباهات چاپی نباشد، می‌توانیم بگوییم ناشی از سهو مصحح است و ضبطی نیست که ایشان تصحیح قیاسی کرده باشند. یکی از روشن‌ترین دلایل ما برای اثبات این ادعا عدم یادکرد اختلاف نسخه‌ها در حاشیه دیوان است. در این جستار با در نظر گرفتن برخی از مهمترین قصاید (قصاید بلند) دیوان خاقانی به سراغ این

۱۲۳



فصلنامه پژوهش‌های ادبی سال ۲۲، شماره ۸۸، تابستان ۱۴۰۴

۱. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز- نویسنده مسئول

[z.nasirishiraz@scu.ac.ir](mailto:z.nasirishiraz@scu.ac.ir)

orcid: 0000-0002-3155-6576

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

[sajjad-dehghan@yahoo.com](mailto:sajjad-dehghan@yahoo.com)

orcid: 0000-0001-7776-973X

۳. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز

[nasemami@yahoo.com](mailto:nasemami@yahoo.com)

orcid: 0000-0003-4385-8309



Copyright© 2025, the Authors | Publishing Rights, ASPL This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-

قبیل اشتباهات رفته‌ایم تا پس از بررسی مهمترین تصحیح موجود -تصحیح سجادی- و مقابله آن با نسخ خطی مورد استفاده مصحح، تعدادی از اشتباهات تأثیرگذار موجود را به خاقانی‌پژوهان و جامعه ادبی گوشزد کنیم.

**کلیدواژه‌ها:** نسخه‌های خطی دیوان خاقانی، دیوان چاپی خاقانی، سید ضیاءالدین سجادی، اشتباهات چاپی و سهوی نسخ دیوان خاقانی.

#### ۱. مقدمه

خاقانی شروانی از دیرباز تا کنون به شاعری چیره‌زبان و معانی‌دان شهرت داشته است. اشارات و تعبیرات دیوان وی همواره به دیریابی و پرمغزی زبانزد بوده است؛ به همین دلیل، دیوان وی یکی از دیوانهای پُرکاربرد در میان ادیبان گذشته و امروز بوده است به گونه‌ای که از دیوان خاقانی و ختم/الغرایب (تحفه‌العراقین) تا کنون دست‌نویس‌های متعددی در ایران و خارج از ایران به دست ما رسیده است.

کهنه‌ترین چاپ از دیوان خاقانی، که می‌توان نام تصحیح را بر آن گذاشت، چاپ سنگی لکهنو در هندوستان است. پس از آن هم چاپهای سنگی دیگری انجام شد که البته همگی در یک راستا قرار می‌گیرد.

عبدالرسولی، اولین محقق ایرانی است که با توجه به ایرادات پرشمار دیوان چاپ لکهنو، به تصحیح بهتر و رفع ایرادات آن دست زد. پس از آن نیز نخعی ویرایش دیگری از تصحیح عبدالرسولی چاپ، و در آنجا برخی از اشتباهات عبدالرسولی را برطرف کرد. مهمترین تصحیح موجود، بعد از این تصحیح و به همت والای محقق ارجمند، سجادی رقم خورد. تصحیح ایشان با استفاده از چهار نسخه خطی کهن و تصحیح عبدالرسولی شکل گرفت. پس از این تصحیح، تمامی شروح و تصحیحات دیگر از جمله تصحیح منصور و ویرایش کزازی، تحت سیطره این تصحیح شکل گرفت.

محققان با توجه به اهمیت دیوان خاقانی مصحح سجادی، ضمن پژوهشهایی به رفع برخی اشکالات این اثر به لحاظ نقد متن‌شناختی و نیز اشتباهات چاپی و سهوی آن پرداخته‌اند؛ اما هیچ یک به صورت مستقل نتوانستند همگی ایرادات چاپی دیوان وی را برطرف کنند؛ زیرا این کار خود نیازمند مقابله دوباره نسخ خطی مورد استفاده سجادی با تصحیح ایشان بود که به تنهایی مستلزم وقت و تلاش بسیار است و یا شاید برخی محققان

توانا تعداد اشتباهات را آن مقدار نمی‌دیدند که به چنین کاری دست بزنند. در این پژوهش پس از مقابله برخی از قصاید بلند دیوان خاقانی تصحیح سجادی با نسخه‌های مورد استفاده وی، تعداد قابل توجهی از اشتباهات چاپی دریافت شده که متأسفانه در دیگر تصحیحات و شروح پس از آن نیز وارد شده است. این قصاید در زمره معروفترین و برجسته‌ترین قصاید خاقانی است. در این جستار ضمن تقدیر و سپاس فراوان از محضر همه محققان خاقانی‌پژوه، لازم دانستیم تعدادی از این ایرادات را، که پس از مقابله برای ما نمایان شده است، معرفی کنیم تا در آینده رویکرد پژوهشگران برای بررسی دیوان خاقانی دقیقتر و علمی‌تر باشد.

## ۲. چند نکته درباره انواع اختلافات متن سجادی با نسخه‌های خطی

پیش از پرداختن به تصحیح اشتباهات مهم چاپی و سهوی در متن مصحح سجادی در اینجا لازم است به چند نکته درباره اختلاف ضبط سجادی با نسخه‌های خطی توجه شود:

### ۱-۲ اشتباهات چاپی‌ای که بعداً مصحح آنها را اصلاح کرده است.

در برخی از اشتباهات چاپی متن سجادی با همه نسخه‌های خطی مورد استفاده ایشان، مانند نمونه‌های ذیل، که خود مصحح در آثار بعدی یا در بخش تعلیقات دیوان، این اشتباهات چاپی را برطرف کرده، بدیهی است که این قسم اشتباهات به دلیل اینکه بسیار واضح و روشن است در دیگر شروح نیز وارد نشده است.

ز سرگین خر عیسی بیندم رعاف جاثلین ناتوانا

(سجادی، ۱۳۸۵: ۲۶)

این واژه در اصل «جاثلیق» است به معنی «پیشوای ترسایان». سجادی در فرهنگ لغات و تعبیرات، همین بیت را با اصلاح اشتباه چاپی آورده است (ر.ک: سجادی، ۱۳۹۳: ۲۷۸).

به گربزی کف نفظ و به سربزی شیرو به خشک ریشه یونان و شتقصه داراب

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۵۵)

«نفظ» (=نفث) در اینجا اشتباه چاپی «نفظ» است. در فرهنگ لغات و تعبیرات،

سجادی همین بیت را به صورت درست آن آورده است (سجادی، ۱۳۹۳: ۱۲۹۷).

چون کف و خلفت به تازی اسب و خارا و نسیج خانه من حله و بغداد و ششتر ساختند

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۱۱۶)

«خلفت» اشتباه چاپی «خلقت» است. سجادی در فرهنگ لغات و تعبیرات، این واژه را

به صورت صحیح آورده است (سجادی، ۱۳۹۳: ۳۷۷).

از لفظ من گاه بیان در مدحت ای شمع کیان گنجی است از سمع الکیار در سمع دانا ریخته (خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۸۲)

«سمع الکیار» در متن تصحیح سجادی، اشتباه چاپی است؛ زیرا وی در تعلیقات دیوان به صورت «سمع الکیان» آورده است (همان: ۱۰۴۴). در نسخه‌های مجلس، پاریس، آستان، کاخ موزه گلستان و ... همین ضبط آمده؛ اما در نسخه‌های لندن، مرعشی و برخی دیگر به صورت «سمع الکیان» آمده است.

گاهی همانند نمونه زیر، حتی با وجود اصلاح بیت توسط مصحح، اشتباه چاپی تصحیح، وارد برخی شروح شده است:

از خط کردگار فلک راست محضری      المقتفی خلیفتنا مهر محضرش  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۲۱)

در همه نسخه‌های خطی مورد استفاده سجادی، «فلک» به صورت «ملک» ضبط شده است (ل: برگ ۷؛ ص: برگ ۵؛ مج: ص ۲۴؛ پا: برگ ۷۴). در تصحیحات دیوان خاقانی از جمله عبدالرسولی (ص ۲۲۶)، چاپ لکهنو (ص ۳۲۵)، نخعی (ص ۲۰۲)، کزازی (ص ۲۹۷)، ضبط نسخه‌های خطی آمده است. در تصحیح منصور (ص ۱۵۱) ضبط «فلک» همانند تصحیح سجادی دیده می‌شود. معدن‌کن در بزم دیرینه عروس نیز بیت را همانند تصحیح سجادی «فلک» ضبط کرده است (ن: ک: معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۱۰۵ و ۳۳۳). با وجود این سجادی در فرهنگ لغات و تعبیرات، ضبط درست بیت «ملک» را آورده است (سجادی، ۱۳۹۳: ۱۳۸۷).

شاعر در این بیت از «ملک» سخن گفته و در بیت بعد از «فلک» با توجه به شباهت هر دو بیت از نظر ساختاری و محتوایی، اگر هر دو واژه را «فلک» بدانیم، بافت عمودی قصیده دچار حشو می‌شود. «ملک» از خط کردگار محضری دارد که مهر آن «المقتفی خلیفتنا» است.

نکته دیگر این است که اشتباهات چاپی تنها به متن سروده‌ها محدود نمی‌شود، بلکه در بخش گزارش نسخه‌بدلها نیز اشتباهات چاپی مشاهده می‌شود؛ به عنوان مثال:

وگر ز سکه طاعت بگشته‌ام جانم      چو سکه باد نگوسار زیر زخم عذاب  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۵۲)

در گزارش نسخه‌بدلها واژه «نگونسار» به صورت «نگونساز» آمده که اشتباه چاپی است (همانجا، حاشیه ۲).

گزارش دو بیت (۸۵ و ۸۶) (صفحه ۱۲۰) در حاشیه‌های (۹ و ۱۰) نسخه بدل «ل» اشتباه چاپی است و باید «پا» باشد. در مواردی دیگر نیز این گونه اشتباهات در بخش گزارش نسخه بدلها آمده است که برای جلوگیری از تطویل کلام از یادکرد آن خودداری می‌شود.

## ۲-۲ تصحیح قیاسی مصحح بدون یادکرد اختلافات نسخ

گاهی سجادی اختلاف هیچ‌یک از نسخ را درباره یک ضبط گزارش نکرده، اما ضبط برگزیده وی، ضبط درست‌تر است. به نظر می‌رسد سجادی در این موارد، قصد داشته است بیت را تصحیح قیاسی کند؛ اما فراموش کرده است که در گزارش نسخه بدلها به اختلاف نسخه‌ها اشاره کند.

پیش‌دندان از در سلطان به دست خاصگان دوستکانی سر به مهر خاص سلطان آمده  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۶۸)

مصراع نخست این بیت در تمامی نسخ مورد استفاده سجادی و در چاپهای عبدالرسولی (ص ۳۷۷)، نخعی (ص ۳۳۳) و چاپ سنگی (ص ۹۵)، با اختلاف «رندان» به جای «دندان»، ضبط شده است. در دو چاپ دیگر: کزازی (ص ۵۵۸) و منصور (ص ۲۵۴)، بیت مطابق متن آمده است. به نظر می‌رسد سجادی در اینجا بیت را تصحیح قیاسی کرده باشد؛ هرچند در فرهنگ لغات و تعبیرات، این ترکیب را به صورت مدخل نیاورده و توضیح نداده است. خوانش دقیق این ترکیب «پیش‌دندان» معادل «پیش‌خورد» است (برای توضیحات بیشتر بنگرید به: معدن‌کن: ۱۳۹۵: ۴۳۳).

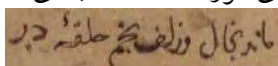
## ۲-۳ گزارش اختلاف یک یا دو نسخه به جای همه نسخ

گاهی اختلاف تصحیح سجادی با نسخه‌های خطی، ناشی از اشتباهات چاپی نیست؛ زیرا مصحح خود به اختلاف نسخ اشاره کرده است؛ اما اختلاف ذکر شده، اختلاف یکی دو نسخه از نسخه‌های مورد بررسی وی است. در صورتی که اختلاف گزارش شده در پانویشت به همه نسخ مربوط است نه تنها یکی دو نسخه، مشخص نیست چرا سجادی، این موضوع را گزارش نکرده یا نادیده گرفته است؛ برای نمونه می‌توان به بیت زیر اشاره کرد:

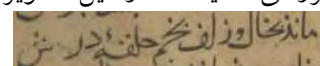
خال سیاه او حجرالاسود است از آنک ماند به خال و زلف بهم حلقه درش  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۱۹)

سجادی در گزارش اختلاف این بیت (حاشیه ۱۳)، تنها به اختلاف نسخه لندن و پاریس

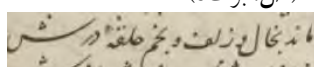
اشاره کرده است؛ این در حالی است که ضبط دو نسخه مجلس و صادق انصاری و تصحیح عبدالرسولی (ص ۲۲۴) نیز عیناً همانند نسخه لندن است؛ ولی ایشان به این اختلاف اشاره نکرده است. درکل، ضبط «بهم» در هیچ یک از نسخه‌های خطی مورد بررسی ما نیست. در ذیل تصویر نسخه‌های مورد استفاده سجادی آمده است:



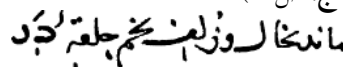
(ص: برگ ۴)



(مج: ص ۲۷)



(پا: برگ ۷۴)



(ل: برگ ۶)

در دیگر چاپهای دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (ج ۱، ص ۳۲۳)، نخعی (ص ۲۰۱)، منصور (ص ۱۵۰) و کزازی (ص ۲۹۵) نیز ضبط مصرع دوم مطابق دیگر نسخ «بخم» است. شایان ذکر است که سجادی در فرهنگ لغات و تعییرات، ذیل «خال سیه»، همین ضبط دیوان «بهم» را در بیت آورده است (سجادی، ۱۳۹۳: ۳۸۴).

تشبیه حلقه به «زلف خمیده» از «زلف در هم تنیده» بسیار هنری‌تر و دقیق‌تر است. در بیت زیر نیز خاقانی «زلفین بهم» را به کار برده است:

خاقانی را زآن رخ و زلفین بهم دل عود در آتش است و اشک آب بقم  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۷۲۵)

(برای مشاهده شواهد بیشتر از کاربرد «زلف بهم» در شعر شاعران به لغت‌نامه ذیل واژه «بهم» مراجعه شود).

برای ریشه‌یابی عدم ذکر اختلافات اغلب نسخه‌های مورد بررسی سجادی در تصحیح وی، می‌توان به موارد دیگری از جمله ضبط بیت بر اساس تصحیح عبدالرسولی و عدم ذکر ضبط نسخه‌های خطی مورد استفاده، بدخوانی از روی نسخه خطی ناشی از خطای بصری یا حواس‌پرتی و ...، دستکاری نسخه خطی توسط مالکان نسخه و عدم توجه مصحح به این موضوع و موارد دیگر اشاره کرد که بررسی هر کدام از این موارد، مجالی بیش از آنچه در این جستار پیش روست، طلب می‌کند. ما بحث درباره این موارد را به پژوهشهای آینده موکول خواهیم کرد.

### ۳. پیشینه پژوهش

بحث درباره اشتباهات چاپی در دیوان خاقانی تصحیح سجادی تاکنون به صورت مستقل و

در حد یک مقاله انجام شده است؛ با این حال برخی از پژوهشگران و مصححان، ضمن تصحیح یا شرح بیت یا ابیاتی از خاقانی شروانی به پاره‌ای از این قسم اشتباهات در تصحیح سجادی اشاره کرده‌اند؛ برای نمونه می‌توان به آثار ترکی از جمله دو کتاب نقد صیرفیان و سر سخنان نغز خاقانی اشاره کرد. کزازی، مهدوی‌فر و دیگر پژوهشگران نیز گاهی در خلال توضیحات و تصحیحات به پاره‌ای از این ابیات اشاره کرده‌اند. ما هرکجا مصححی یا شارحی (در محدوده کتابهای مورد بررسی این پژوهش) به اشتباه چاپی ابیات مورد بررسی اشاره کرده باشد، آن را یادآور شده‌ایم. هم‌چنین لازم به ذکر است که با وجود اشاره یک محقق به اشتباه چاپی، طبعاً می‌بایست از ذکر آن در این پژوهش خودداری می‌شد؛ اما از آنجا که محدوده مورد بررسی ما برخی قصاید بلند دیوان خاقانی است به همین سبب حتی مواردی را که محقق در اثر خود آورده است به صورت موجزتر و با ارجاع به آن متن آورده‌ایم تا هم آمار اشتباهات چاپی در این قصاید پیش روی خوانندگان باشد و هم فضل تقدم محقق که پیش از ما به آن مطلب اشاره کرده است رعایت شود. نیز شایان ذکر است که مطابق گفتار پیشین، تمرکز ما صرفاً بر اشتباهات چاپی و سهوی در تصحیح سجادی است و نه مواردی چون بدخوانی، نادیده انگاشتن ضبط صحیح برخی نسخ و .... هر یک از این موارد به دلیل فراوانی مصداقهای آن در دیوان، جستاری جدا را طلب می‌کند که امید است نویسندگان این جستار بتوانند در سلسله یادداشتهای آینده، این موارد را نیز پیش روی خوانندگان قرار دهند.

#### ۴. نسخه‌های مورد بررسی در این جستار

نویسندگان برای تحریر جستار، علاوه بر چهار نسخه اصلی مورد استفاده سجادی از چند نسخه معتبر دیگر بهره برده‌اند که نشانه‌های اختصاری آنها (به ترتیب حروف الفبا) در متن به این شرح است:

- ۱= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی مورخ ۸۴۷.
- ۲= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی مورخ ۸۹۸.
- ۳= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، محتملاً قرن ۱۰.
- پا= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس از قرن نهم.
- دا= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه ادبیات دانشگاه تهران از سده هفت یا هشت.

دا<sup>۲</sup>= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، متعلق به سده نهم هجری.

ص= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه مرعشی متعلق به صادق انصاری.

فا= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه فاتح ترکیه مورخ ۷۰۲ هجری.

گ= دیوان خاقانی نسخه خطی کاخ موزه گلستان، تحریر ۹۵۰.

ل= دیوان خاقانی نسخه خطی بریتیش میوزیوم لندن مورخ ۶۶۴.

مج= دیوان خاقانی نسخه خطی کتابخانه مجلس، محتملاً نیمه دوم قرن ۶.

## ۵. بررسی و تصحیح برخی اشتباهات چاپی در دیوان خاقانی تصحیح سجادی

اکنون به بررسی اشتباهات چاپی و سهوی دیوان خاقانی با محدوده بررسی برخی از قصاید بلند و تصحیح آنها خواهیم پرداخت.

### ۱-۵ «از» به جای «در»

از باده چو شعله از صنوبر      گلنار به کف صنوبران را  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۱)

سجادی برای این بیت در حاشیه، اختلافی از نسخه‌های خطی گزارش نکرده است حال اینکه در سه نسخه مورد بررسی وی «در صنوبر» به جای «از صنوبر»، ضبط شده است:

از باده چو شعله در صنوبر      از باده چو شعله در صنوبر  
(مج: ص ۱۶۲)      (ل: برگ ۹۳)      (پا: برگ ۱۰۷)

در دیگر نسخه‌های خطی مورد بررسی ما از جمله آ، آ، آ، آ و گ، «در صنوبر» به همین صورت ضبط شده است. در سه نسخه ص، فا و دا<sup>۱</sup> نیز این قصیده نیامده است.

در دیگر دیوانهای چاپی از جمله چاپ لکهنو (جلد ۱، ص ۴۸۱)، عبدالرسولی (ص ۳۴) و نخعی (ص ۲۹)، ضبط بیت همانند نسخه‌های خطی «در صنوبر» است؛ اما در دو تصحیح کزازی (ص ۴۹) و منصور (ص ۲۳)، ضبط بیت، همانند تصحیح سجادی است.

با این گزارش مشخص می‌شود که ضبط «از صنوبر» نخست در تصحیح سجادی وارد دیوان خاقانی شده و به همین صورت در دیوانهای چاپی بعد از آن و برخی شروح دیوان خاقانی از جمله نقد و شرح قصاید خاقانی (استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۷۳) و /ارمغان صبح

(امامی، ۱۳۹۳: ۳۹)، به پیروی از سجادی، وارد شده است. لازم به ذکر است که برزگر خالقی در کتاب شرح دیوان خاقانی، (برزگر خالقی، ۱۳۸۷: ۲۰۵) بیت را همانند عبدالرسولی آورده است. وی هم چنین بیت را بدین صورت معنی کرده است: «شعله ای که بر درخت صنوبر افتاده باشد، همچون شراب سرخی است که در دست معشوقان بلندبالا باشد» (همان: ۲۱۱). امامی در ارمغان صبح درباره ضبط بیت نوشته است: «شعله از صنوبر: شعله صنوبر. «از» حرف جانشین کسرۀ اضافی» (امامی، ۱۳۹۳: ۱۳۵). هم چنین استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی، این گونه درباره بیت نوشته است: «(صنوبران) ساقیان کشیده اندام بزم اند و باده - شراب قرمز - که در صراحی دارند، چون شعله [شعله] آتشی است که از درخت صنوبر برخیزد» (استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۷۶). کزازی نیز در گزارش دشواریهای دیوان خاقانی، بیت را این گونه شرح کرده است: «تشبیه شگفت و زیباست و پرده ای نگارین و دلاویز را در پندار شاعرانه نقش می زند: باده گلنارگون در دست دلبران بالابند شعله ای است که از صنوبر زبانه زده است و برآمده است» (کزازی، ۱۳۸۹: ۸۰).

مهدوی فر در کتاب فرهنگنامه صورخیال در دیوان خاقانی ذیل «شعله صنوبر» به پیروی از نظر امامی - مبنی بر خوانش «از» به صورت حرف جانشین کسرۀ اضافی - در ارمغان صبح، بیت را همانند سجادی آورده و نوشته است:

«اشاره ای است ظریف به اینکه چوب صنوبر به نیکی هرچه تمامتر می سوزد: «درخت آن به زمین روم بود و چوب او باشد همچون شمع بسوزد» (قزوینی، بی تا ب: ۲۳۲). هدایت می نویسد: «بدانکه آتش در چوب صنوبر زود درگیرد و تا دیر بسوزد» (هدایت، ۱۳۷۰: ۳۱؛ ر.ک: معین، ۱۳۵۸: ۵۵). به نظر می رسد که به همین علت از چوب صنوبر در کبریت سازی استفاده می شود (ر.ک: رنگچی، ۱۳۷۲: ۲۶۸). در بیت دیگری نیز گفته است:

راهب که دست داشت ز صد نوبر جهان / شمع شیش ز چوب صنوبر نکوتر است  
(مهدوی فر، ۱۳۹۵: ۱۳۹۵)

هم چنین وی در مواضع دیگر این کتاب ذیل «صنوبران» (همان، ۱۴۸۹) و «گلنار» (همان، ۱۸۸۳) بیت مورد بحث را همانند سجادی ضبط کرده است.

ترکی در سر سخنان نغز خاقانی نیز به ویژگیهای چوب صنوبر (روشنایی خوب هنگام سوختن و عطر آن) اشاره کرده و ایهام پنهان میان دو واژه شعله و نار و گلنار را نشان داده است؛ اما درباره «از» سخنی به میان نیاورده است (ر.ک: ترکی، ۱۳۹۹: ۲۰۰).

بین نسخه های خطی دیوان خاقانی از جمله نسخه های مجلس<sup>۱</sup>، پاریس و آستان ۸۴۷

ه.ق)، مصراع نخست تنها با اختلاف «باد» به جای «باده»، ضبط شده است و دیگر نسخه‌ها این مصراع را به صورت «از باده چو شعله در صنوبر» ضبط کرده‌اند. مصراع دوم در اغلب نسخه‌ها بدون تغییر است؛ تنها در نسخه دانشگاه تهران (دا)<sup>۲</sup> این مصراع با اختلاف «صوبران» به جای «صنوبران» ضبط شده که اشتباهی آشکار است و به توضیح نیازی ندارد.

بدون تردید ضبط «در» به جای «از» با توجه به اینکه همه نسخه‌های خطی دیوان خاقانی مؤید این ضبط است، ضبطی درست‌تر است. این بیت از جمله اییاتی است که سجادی در حاشیه دیوان، اختلاف نسخه‌های مورد استفاده خود را گزارش نکرده (ر.ک: خاقانی، ۱۳۸۵: ۳۱) و ممکن است ضبط «از» به جای «در» در تصحیح ایشان اشتباه چاپی باشد؛ اما ایشان در کتاب فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی شروانی، ذیل واژه‌های «صنوبر» (ر.ک: سجادی، ۱۳۹۳: ۹۸۸) و «گلنار» (ر.ک: همان، ۱۳۱۹)، بیت را همانند ضبط دیوان آورده و به ضبط عبدالرسولی یا نسخه‌های خطی اشاره‌ای نکرده است؛ با وجود این، حتی اگر بپذیریم که ایشان ضبط «از» را بر ضبط «در» در تصحیح خود ترجیح داده‌اند، این ضبط، ضبطی سست است؛ به این دلیل که هم ترکیب «شعله از صنوبر» معنای روشنی از مصراع به دست نمی‌دهد و هم آهنگ کلام با تکرار واژه «از» از روانی می‌ایستد؛ بدین ترتیب در توضیح بیت باید گفت: خاقانی شراب را با تشبیه ساده به شعله‌ای تشبیه کرده که در صنوبر افروخته شده است.

## ۲-۵ «عرضی» به جای «عزمی»

گفتم به ترک این طرف و قبله ساختم عرضی که از یقین مصور نکوتر است  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۷۷)

در چهار نسخه خطی سجادی، «عرضی» به صورت «عزمی»، ضبط شده است:

(ص: برگ ۱۱۸)

(مع: ص ۲۲۶)

(پا: برگ ۱۱۹)

(ل: برگ ۱۵۲)

در نسخه‌های دیگر مورد بررسی ما از دیوان خاقانی نیز ضبط «عرضی» دیده نمی‌شود.<sup>۲</sup> به جز این در دیگر تصحیحات دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو،

تصحیح برخی اشتباهات چاپی و سهوی در دیوان خاقانی تصحیح سجادی

عبدالرسولی، نخعی، کزازی و برزگر خالقی (برزگر خالقی، ۱۳۸۷: ۳۶۹)، ضبط «عرضی» دیده نمی‌شود. البته این ضبط به واسطه تصحیح سجادی، وارد تصحیح منصور (ص ۴۳) و نقد و شرح دیوان خاقانی شده است (استعلامی، ۱۳۸۷: ۳۰۲). شایان ذکر است که استعلامی «عرضی» را به همین صورت نوشته است.

چنانکه گزارش شد در همه نسخه‌های خطی، مصراع دوم با اختلاف یاد شده در نسخه‌های چاپی، ضبط شده است و سجادی هیچ گزارشی مبنی بر اختلاف نسخه‌ها با صورت متن ارائه نکرده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد صورت متن، اشتباه چاپی یا ناشی از سهو مصحح باشد. «عرض» یا «عرض» در این بیت نمی‌تواند معنای درست و به اندامی داشته باشد؛ زیرا «خاقانی برآن است که اگر بهشت، آن باورکرده نادیده را با همه زیبایی‌هایش فراچشم بیاورند، خویش را از آن نیکوتر خواهد دانست» (کزازی، ۱۳۸۵: ۱۳۶).

### ۳-۵ «می‌بیزی» به جای «می‌بازی»

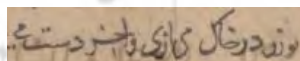
مقامت خاک بیزی راست تا زرها به دست آری

تو زر در خاک می‌بیزی و آخر دست می‌مانی

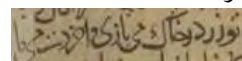
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۴۱۲)

مصراع دوم این بیت در چاپ‌های: عبدالرسولی (ص ۴۳)، نخعی (ص ۳۷۶) و کزازی (ص ۶۱۵) با اختلاف «می‌بازی» و در چاپ لکهنو (ج ۱، ص ۲۷) با اختلاف «می‌بیزی» به جای «می‌بیزی»، ضبط شده است. در چاپ منصور (ص ۲۸۶) بیت مطابق تصحیح سجادی آمده است.

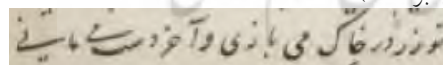
همه نسخه‌های خطی مصراع دوم را با اختلاف «می‌بازی» آورده‌اند<sup>۳</sup> و همین صورت درست است.



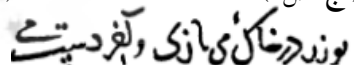
(ص: برگ ۲۶)



(مع: ص ۷)



(پا: برگ ۱۵۶)



(ل: برگ ۲۸)

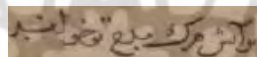
خاقانی در مصراع نخست «خاک بیزی» را آورده است و روا نیست که بار دیگر این ترکیب را تکرار کند مگر اینکه واژه «بیزیدن» (=بیختن) در دو معنای متفاوت به کار رفته باشد؛ حال اینکه در مصراع دوم چنین برداشتی دیده نمی‌شود. پرواضح است که خواست خاقانی برقراری جناس بین دو واژه «می‌بیزی» و «می‌بازی» است. علاوه بر این سجادی

اختلاف هیچ یک از نسخه‌های خطی و چاپ عبدالرسولی را گزارش نکرده و چنین می‌نماید که این اختلاف از سهو مصحح ناشی باشد. «خاک بیزی» و «خاک بیختن» ترکیباتی پرکاربرد در دیوان خاقانی است و مقارنت این دو جزء، بی تردید در ذهن محقق چون سجادی که شبانه روز مشغول مطالعه و تحقیق در شعر خاقانی بوده، اثر گذاشته است و چه بسا ناخودآگاه و بدون اینکه لحظه‌ای در درستی آن شک کند، متن را به این شکل ضبط کرده باشد.

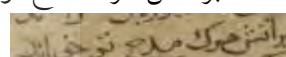
#### ۵-۴ «مدح راند» به جای «مدح تو خواند»

هرکس که ثنات بر زبان راند جز کوثر در دهان ندیدست  
بر آتش هرکه مدح راند جز طوبی و ضیمران ندیدست  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۷۱)

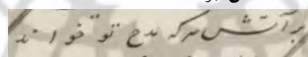
در همه نسخه‌های خطی مورد استفاده سجادی، ضبط مصرع نخست بیت دوم چنین است: «بر آتش هرکه مدح تو خواند»:



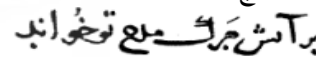
(ص: برگ ۸۴)



(مج: ۱۸۸)



(پا: برگ ۱۱۱)



(ل: برگ ۱۲۰)

در دیگر نسخه‌های خطی مورد بررسی ما بجز «دا»، که این قصیده را ندارد، مصرع دوم به همین صورت ضبط شده است.<sup>۴</sup>

در دیگر تصحیحات دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (ج ۱، ص ۲۴۴) عبدالرسولی (ص ۷۶) نخعی (ص ۶۷) و کزازی (ص ۱۱۷) ضبط بیت مطابق با نسخ خطی است. تنها منصور (ص ۵۱)، ضبط سجادی را در دیوان آورده است. همچنین سجادی در فرهنگ لغات و تعبیرات، ذیل واژه «ضیمران»، بیت را به همین صورت که در دیوان نقل شده، آورده و متوجه اشتباه سهوی متن نشده است (سجادی، ۱۳۹۳: ۱۰۰۰). شایان ذکر است که استعلامی، ضبط سجادی را آورده و در توضیح بیت نوشته است: «اگر کسی آتش را ستایش کند در آن سوختن نمی‌بیند. شعله‌های آتش در نظر او چون درخت طوبای بهشت، و چون گیاه معطر ضیمران - اسپرغم، ریحان - است» (استعلامی، ۱۳۸۷: ۲۸۸). پرواضح است که چنین تعبیری نمی‌تواند درست باشد. ترکی در سر سخنان نغز خاقانی به این بیت پرداخته و اشتباه چاپی متن را متذکر شده است (برای توضیحات بیشتر رک: ترکی، ۱۳۹۸: ۳۶۳).

## ۵-۵ «ناله آور» به جای «نامه آور»

کم ز مرغ ناله آور نیست نزد بیدلان یاسج ترکان غمزهش کز کمان افشاندۀ اند  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۱۰۷)

«ناله آور» در مصرع نخست، قطعاً اشتباه چاپی است؛ زیرا در هیچ یک از نسخ مورد استفاده مصحح این ضبط به صورت «نامه آور»، آمده است. در همه چاپهای دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (ص ۳۶۳)، عبدالرسولی (ص ۱۱۵)، نخعی (ص ۱۰۲)، منصور (ص ۷۷) و کزازی (ص ۱۵۹)، ضبط «نامه آور» مطابق نسخه‌های خطی آمده است. علاوه بر این اختلاف در چاپ لکهنو، صورت «پیش» به جای «نزد» و در تصحیح کزازی، صورت «یاسج» به جای «یاسج»، ضبط شده است که اشتباه چاپی محسوب می‌شود.

## ۵-۶ «چو» به جای «چون»

چو تَمَسَّكَتْ به حَبْلُ الله از اول دیدند حَسْبُنَا الله و كَفَى آخر انشا بینند  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۱۰۰)

در نسخه‌های خطی مورد استفاده سجادی، ضبط «چو» به صورت «چُن» و «چون»، آمده است:

حَسْبُنَا الله از اول دیدند

(ل: برگ ۱۹)

حَسْبُنَا الله از اول دیدند

(ص: برگ ۱۷)

چون تَمَسَّكَتْ بحبل الله از اول دیدند

(پا: برگ ۴۹)

چون تَمَسَّكَتْ بحبل الله از اول دیدند

(مج: ص ۲۲)

در سه تصحیح دیوان خاقانی، چاپ لکهنو (ج ۱، ص ۲۴)، عبدالرسولی (ص ۹۴)، نخعی (ص ۸۳) به صورت «چون» ضبط شده است؛ اما در دو تصحیح کزازی (ص ۲۰۷) و منصور (ص ۶۳) ضبط بیت همانند تصحیح سجادی «چو» است. هم‌چنین این ضبط در برخی از شروح دیوان خاقانی نیز وارد شده است (ر.ک: استعلامی، ۱۳۸۷: ۳۶۴؛ برزگر خالقی، ۱۳۸۷: ۴۳۴؛ معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۷۹). در دیگر نسخه‌های خطی مورد بررسی ما (بجز فا و دا<sup>۲</sup> که این قصیده را ندارند) نیز ضبط «چون» به همین صورت آمده است.

اگرچه تأملی در مفهوم دو مصراع این بیت و نیز تناسب آنها، هر دو ضبط «چون» و «چو» را با مفهوم مشهور «بیان علت»<sup>۳</sup>شان برمی‌تابد؛ چرا که مصراع اول بیت به مثابه مقدمه‌ای است که مصراع دوم از آن منتج شده است در امر خطیر تصحیح، نمی‌توان به

مسامحه سخن گفت؛ آن هم در موضعی که تصویر نسخه‌های خطی گویای ضبط راجح است و افتادگی متن، مخدوش بودن آن و دیگر عواملی به چشم نمی‌خورد که چنین تصرفاتی را توجیه می‌کند.

#### ۵-۷ «کعبه» به جای «کوفه»

کوس چون مار شده حلقه و کوبند سرش بانگ آن کوفتن از کعبه به صنعا شنوند (خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۱۰۱)

در همه نسخه‌های خطی ضبط «کوفه» به جای «کعبه» آمده است و سجادی این موضوع را در حاشیه گزارش نکرده است. پس یقیناً این ضبط محصول سهو مصحح یا حروف‌نگار است. این اشتباه در برخی از تصحیحات از جمله کزازی (ص ۲۰۹)، منصور (ص ۶۹) و شروح دیوان خاقانی وارد شده است (استعلامی، ۱۳۸۷: ۴۷۳؛ برزگر خالقی، ۱۳۸۷: ۴۴۹؛ معدن‌کن: ۱۳۹۵: ۹۱). خوشبختانه ترکی به این موضوع پرداخته و اشتباه چاپی متن را با دلیل منطقی نشان داده است (برای توضیحات بیشتر بنگرید به: ترکی، ۱۳۹۸: ۵۱۱). مهدوی‌فر نیز در جستاری به ترجیح ضبط «کوفه» پرداخته است (ر.ک: مهدوی‌فر، ۱۳۹۲: ۲۳۲).

#### ۵-۸ «ایستاده» به جای «استاده»

موسی ایستاده و گم کرده ز دهشت نعلین آرنی گفتنش از بهر تجلّ شنوند (خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۱۰۳)

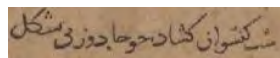
مصرع اول این بیت در همه چاپهای دیوان خاقانی از جمله عبدالرسولی (ص ۱۰۴)، چاپ لکهنو (جلد ۱، ص ۹۳)، نخعی (ص ۹۳)، منصور (ص ۷۰) و کزازی (ص ۲۱۳) با اختلاف «ایستاده» به جای «ایستاده»، ضبط شده است.

بر کسی پوشیده نیست که «ایستاده» و «استاده» هر دو به یک معنی، و اختلاف در آهنگ کلمات است؛ اما ضبط «ایستاده» در وزن شعر اختلال ایجاد می‌کند و قطعاً اینجا غلط است؛ به همین دلیل وزن بیت ضبط «استاده» ضبط درست است. علاوه بر این در همه نسخه‌های مورد بررسی ما (بجز فا، دا<sup>۱</sup> و دا<sup>۲</sup> که این قصیده را ندارند) ضبط «استاده» آمده است که نشان می‌دهد اختلاف ضبط سجادی با نسخ خطی، ناشی از اشتباه چاپی است؛ با وجود این، سجادی در فرهنگ لغات و تعییرات، ذیل «آرنی» دوباره ضبط دیوان «ایستاده» را آورده و این خطا را اصلاح نکرده است (سجادی، ۱۳۹۳: ۷۶).

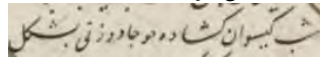
## ۵-۹ «گشاده» به جای «گشاده»

شب گیسوان گشاد چو جادوزنی به شکل بسته زبان ز دود گلوگاه مجمرش  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۱۵)

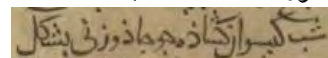
در چهار نسخه مورد استفاده سجادی و دیگر نسخه‌های مورد بررسی ما «گشاده» به صورت «گشاده» ضبط شده است:



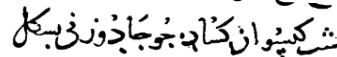
(ص: برگ ۳)



(پا: برگ ۷۳)



(مچ: ص ۲۰)



(ل: برگ ۵)

در دیگر نسخه‌های مورد بررسی ما (بجز فا و دا<sup>۲</sup> که این قصیده را ندارند) نیز ضبط «گشاده» آمده است.

سجادی ضبط «گشاده» را در فرهنگ لغات و تعبیرات ذیل «گلوگاه» و «گیسو گشادن» نیز آورده (سجادی، ۱۳۹۳: ۱۳۲۰ و ۱۳۳۶)؛ اما ذیل «مجمر» ضبط «گشاده» را لحاظ کرده است (همان: ۱۳۸۳). در دیگر دیوانهای چاپی از مله چاپ لکهنو (جلد ۱، ص ۳۱۸)، عبدالرسولی (ص ۲۲۰)، نخعی (ص ۱۹۷)، کزازی (ص ۲۸۸) و منصور (ص ۱۴۷) نیز ضبط «گشاده» آمده است. ترکی نیز در سر سخنان نغز خاقانی، بدون اشاره به اشتباه چاپی تصحیح سجادی، ضبط «گشاده» را آورده است (ر.ک: ترکی، ۱۳۹۸: ۵۳۰)؛ اما با وجود این، ضبط نادرست دیوان خاقانی تصحیح سجادی وارد برخی از شروح دیوان خاقانی نیز شده است (ر.ک: استعلامی، ۱۳۸۷: ۶۸۹؛ معدن کن، ۱۳۹۵: ۹۶؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۹۴۳).

به احتمال زیاد ضبط «گیسو گشاده» اشتباه است که ناشی از سهو مصحح یا حروف نگار متن چاپی است. در زبان توصیفی خاقانی، «شب» به زنی جادوگر تشبیه شده که گیسو «گشاده است». این وصف زنده و جاندار حاصل تأثیر فعلی است که در ساخت ماضی نقلی ارائه شده، یعنی فعلی که در زمان گذشته شروع شده اما تا زمان حال باقی است؛ در حالی که ضبط «گشاده» با ساختار فعل ماضی بر عملی دلالت می‌کند که در گذشته شروع شده و پایان یافته است؛ ضمناً خاقانی میان دو واژه «گشاده» و «بسته» در دو پاره بیت، تضاد نغزی برقرار کرده است.

## ۵-۱۰ «حقه» به جای «مهره»

نظاره می‌کنم و یحک در این هنگامه طفلان که مشکین حقه آسوده است و نیلی حقه گردانش  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۱۰)

سجادی در گزارش نسخه‌بدلها نوشته است: «ل: مشکن حقه؛ مج: نیلین حقه» (همان، حاشیه ۴). ضبط این دو نسخه چنین است:

مشکین مهر آسوده نیلین حقه کذا نش  
(ل: برگ ۱)

مشکین مهر آسوده نیلین حقه کذا نش  
(مج: ص ۲)

در دو نسخه «ص» و «پا»، این بخش از قصیده افتاده است. هم‌چنین در دیگر نسخ مورد بررسی ما نسخه «فا» به صورت «سنگین [کذا] مهر» به جای «مشکین حقه» ضبط شده است:

که سنگین مهر آسوده نیلین حقه  
(فا: برگ ۲)

نسخه دا<sup>۲</sup> این بخش از قصیده را ندارد. در دا<sup>۱</sup> نیز این بخش جزو بخش‌های تازه‌تر نسخه است.

در گزارش سجادی دو خطای فاحش وجود دارد: اول اینکه وی اختلاف نسخه «ل» را «مشکین حقه» ضبط کرده، حال اینکه ضبط نسخه آشکارا «مشکی حقه» است. دوم اینکه اختلاف نسخه مجلس «مشکین مهر» را از قلم انداخته است.

در دیگر چاپ‌های دیوان خاقانی چاپ لکهنو (ج ۱، ص ۴)، عبدالرسولی (ص ۲۱۵)، نخعی (ص ۹۲)، منصور (ص ۱۴۴)، کزازی (ص ۳۱۵)، ضبط مصرع دوم چنین است: «که مشکین مهر آسوده است و نیلی حقه گردانش». در برخی از شروح از جمله بزم دیرینه عروس (معدنکن: ۱۳۹۳: ۱۰۷)، /رمغان صبح (چاپ اول) (امامی، ۱۳۷۵: ۵۳)، نقد و شرح قصاید خاقانی (استعلامی، ۱۳۷۸: ۲۷۲)، ضبط سجادی رعایت شده که قطعاً اشتباه است، زیرا نه به لحاظ نقد متن شناختی توجیه‌پذیر است و نه پشتوانه ادبی دارد. «مهر» استعاره از زمین است و «حقه» استعاره از آسمان. این دو به بازی‌ای اشاره دارد که شعبده‌بازان در گذشته انجام می‌داده‌اند. هم‌چنین برای پرهیز از زیاده‌گویی، بهترین شاهد برای اثبات ضبط «مهر» به جای «حقه»، ابیات آغازین ختم/غرایب (تحفه/العراقین) است:

|                           |                        |        |                        |
|---------------------------|------------------------|--------|------------------------|
| ماییم                     | نظارگان                | غمناک  | زین حقه سبز و مهره خاک |
| کاین حقه و مهره           | تا بجایند              | سرکیسه | عمر می‌کشایند          |
| وین طرفه که بر بساط فرمان | مهره زمنست و حقه گردان |        |                        |

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۷: ۱۳)

نکته دیگر که باید به آن توجه کرده، بحث تقارن در مصرع دوم است. بهتر است ضبط

«مشکی» و «نیلی» یا «مشکین» و «نیلین» را بپذیریم. از نظر نویسندگان در اینجا می‌توان ضبط نسخه «مج» را ترجیح داد. هرچند در برخی ابیات دیوان مانند بیت زیر، ضبط «نیلی» رعایت شده است و قرینه «مشکی» و «نیلی» را تأیید می‌کند:

هر لحظه بر موافقت جامه آه را نیلی کنید در دل و آنگه برآوردید

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۵۲۹)

اما در این بیت نیز نسخه مجلس «نیلین» به جای «نیلی» آورده است (همان، ۱۳۸۵: ۵۲۹، ح ۵). ما به این دلیل که نسخه مجلس اقدام نسخ دیوان خاقانی تا به امروز به شمار می‌رود، این ضبط را ترجیح می‌دهیم. علاوه بر این، ضبط «مشکین» و «نیلین» از نظر موسیقایی از ضبط «مشکی» و «نیلی» شنیداری‌تر است. هم‌چنین لازم به ذکر است که ترکی در سرّ سخنان نغز خاقانی به ضبط اشتباه سجادی اشاره کرده و حق را به ضبط نسخه ل «مشکن (=مشکین) مهره» داده است (ر.ک: ترکی، ۱۳۹۹: ۴۹۲ و ۴۹۳).

#### ۱۱-۵ «ز» به جای «در»

که خوش نبود که شاهنش ز غربت باز ملک آید بمانده خاصگان در بند و او فارغ ز ایوانش

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۱۲)

سجادی در گزارش نسخه‌بدلها، به اختلاف نسخه‌های مورد بررسی خود برای مصرع دوم هیچ اشاره‌ای نکرده است. در نسخه‌های مورد بررسی وی ضبط مصرع دوم چنین است:

بمانده خاصگان در بند و او فارغ در ایوانش

(ص: برگ ۱)

بمانده خاصگان در بند و او فارغ در ایوانش

(مج: ص ۳)

بمانده خاصگان در بند و او فارغ در ایوانش

(پا: برگ ۴۳)

بمانده خاصگان در بند و او فارغ در ایوانش

(ل: برگ ۳)

در دیگر تصحیحات دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (ج ۱، ص ۸)، عبدالرسولی (ص ۲۱۸)، نخعی (ص ۱۹۴)، منصور (ص ۱۴۵) مصرع دوم همانند نسخه‌های خطی «در» ضبط کرده‌اند؛ اما کزازی (ص ۳۱۸) همانند سجادی «ز»، ضبط کرده است. این ضبط به واسطه تصحیح سجادی وارد برخی از شروح دیوان خاقانی نیز شده است. امامی در /رمغان صبح (ویرایش اول)، معدن‌کن در بزم دیرینه عروس، برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی و استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی، ضبط سجادی را برگزیده‌اند (امامی، ۱۳۷۵: ۵۴؛ معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۱۱۱؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۹۱۰؛ استعلامی، ۱۳۸۷: ۶۷۵).

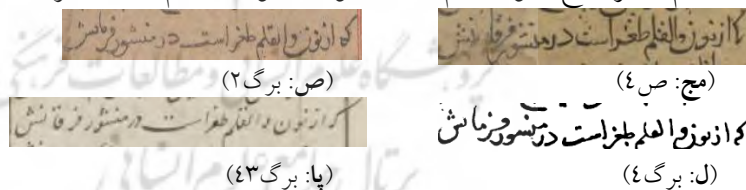
معدن‌کن، بیت را این‌گونه معنی کرده است: «زیرا درست نیست که این شاه معظم از غربت دنیوی به وطن مألوف خود بازگردد و کارگزاران و خادمان خاصش در بند بمانند و او از خدم و حشم و کاخ و ایوان خود فارغ و آسوده باشد» (معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۳۵۸). برزگر خالقی نیز چنین نوشته است: «زیرا خوب نخواهد بود که شاه دل و جان وقتی از این عالم غربت به سوی بهشت و عالم ملکوت برمی‌گردد، یارانش در بند اسیر باشند و او از ایوان و جسم خود بی‌خبر باشد؛ یعنی جان ما قبل از آمدن به عالم بالا و حواس و جسم مادی را باید از آلودگیهای دنیا رها سازد» (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۹۳۲).

معنای بیت واضح است. با توجه به دریافت معدن‌کن از کنایات بیت، شاعر می‌گوید خوش نیست شاهنشاه (کنایه از جان کارفرما) از غربت (کنایه از عالم ناسوت) به سوی ملک (کنایه از عالم لاهوت) بیاید در حالی که خاصگان (حواس کارکن) در بند باشند و او در ایوان (کنایه از جسم) فارغ و آسوده باشد. پس اینجا فارغ بودن «در ایوان» مراد است نه فارغ بودن «از ایوان».

## ۱۲-۵ «نون القلم» به جای «نون و القلم»

نه خود سلطان درویشان خاص است احمد مرسل که از نون القلم طغراست در منشور فرقانش (خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۱۳)

سجادی در گزارش نسخه‌بدلها تنها به اختلاف «بر منشور» در تصحیح عبدالرسولی اشاره کرده است (همانجا: حاشیه ۲). این در حالی است که هم تصحیح عبدالرسولی (نسخه «ط») هم دیگر نسخ، «نون القلم» را به صورت «نون و القلم»، ضبط کرده‌اند:



سجادی گزارش اختلاف «فرمانش» ضبط دو نسخه «ل» و «ص» را نیز از قلم انداخته، اما اکنون تأکید ما بر ضبط «نون القلم» است. علاوه بر نسخ یاد شده در دیگر نسخ مورد بررسی ما «نون و القلم» آمده است (البته بجز نسخه کاخ موزه گلستان برگ ۳). در تصحیحات دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (جلد ۱، ص ۹)، عبدالرسولی (ص ۲۱۸)، نخعی (ص ۱۹۵)، کزازی (ص ۳۱۹) و منصور (ص ۱۴۵)، ضبط «نون و القلم» بدرستی آمده است. از میان شارحان، معدن‌کن در بزم دیرینه عروس (معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۱۱۲)، همچنان اشتباه

سجادی را در متن آورده است؛ اما دیگر شارحان این اشتباه را اصلاح کرده‌اند (ن.ک: امامی، ۱۳۷۵: ۵۵؛ استعلامی، ۱۳۸۷: ۶۷۶؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۹۱).

### ۱۳-۵ «برون» به جای «فرو»

سردابه دید حجره برون رفت یک دو پی کرسی نهاده دید برآمد سه چارگام  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۰۲)

سجادی برای این بیت اختلافی از نسخه‌بدلها گزارش نکرده است؛ اما در هر سه نسخه مورد استفاده وی، ضبط «فرو رفت» به جای «برون رفت» آمده است:

سردابه دید حجره فرو رفت یک دو پی

(ل: برگ ۲۷۶)

سردابه دید حجره فرو رفت یک دو پی

(مع: ص ۳۹۱)

(پا: برگ ۱۵۶)

سردابه دید حجره فرو رفت یک دو پی

علاوه بر این نسخ در نسخه ۱۰ نیز ضبط بیت مطابق سه نسخه خطی یاد شده است.

(دا: برگ ۲۳۱)

سردابه دید حجره فرو رفت یک دو پی

در دیگر تصحیحات دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (جلد ۱، ص ۵۸۹)، عبدالرسولی (ص ۳۰۵)، نخعی (ص ۲۷۰)، کزازی (ص ۳۳۴) و منصور (ص ۲۰۵)، ضبط «فرو رفت» را مطابق نسخ خطی آورده‌اند.

سجادی علاوه بر دیوان در شاعر صبح و فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی، بیت را همانند دیوان ضبط کرده است (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۰۷؛ همان، ۱۳۹۳: ۸۰۵). در دیگر شروح دیوان خاقانی، استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی، معدن‌کن در جام عروس خاوری و برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی نیز بیت را همانند سجادی ضبط کرده‌اند (استعلامی، ۱۳۸۷: ۹۳۰؛ معدن‌کن، ۱۳۸۷: ۸۷؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۳۱۴). معدن‌کن بیت را این گونه معنی کرده است: «خانه مرا همچون سردابه‌ای دید و با مشاهده آن چند قدم عقب رفت و وقتی دید تختی در آن قرار دارد، چند گام پیش آمد» (همان: ۱۰۸). استعلامی نیز درباره این بیت نوشته است: «در بیت ۴۱ خانه فقیرانه خاقانی به سردابه تشبیه شده است و خضر اوّل برمی‌گردد؛ اما باز به درون خانه می‌آید و بر تختی که آنجاست، می‌نشیند و با خاقانی هم‌سخن می‌شود» (استعلامی، ۱۳۸۷: ۹۳۹). هم‌چنین برزگر خالقی بیت را این گونه معنی کرده است: «وقتی پیر به خانه‌ام وارد شد، حجره مرا چون سردابه‌ای محقر و کوچک یافت؛ یکی دو قدم به طرف بیرون رفت و زمانی که تخت در داخل خانه قرار داده شده را دید سه چار گام به داخل خانه آمد» (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۳۳۲).

از نظر فرمی، توجه به تضاد بیت، می‌تواند به ما نشان دهد که «فرو رفت» ضبط بهتری است؛ زیرا «فرو رفتن» با «برآمدن» تضاد قابل توجهی برقرار می‌کند؛ نظیر بیت زیر:

چو روز اسعد ازین چرخ تیره حال فرو رفت ز چرخ ناله وا اسعداه زود برآمد  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۸۷۹)

از نظر معنایی نیز «فرو رفت» توجیه‌پذیرتر است؛ زیرا سردابه «خانه‌ای است که در زیر زمین سازند...» (دهخدا، مدخل «سردابه») و پیشوند «فرو» گویای اجرای فعل «رفتن» به سمت پایین است. خانلری این پیشوند را در مبحث «پیشوندهای زنده» آورده و آن را صورت تخفیف یافته و تازه‌تری از «فرو» دانسته است: «“فرو” مفهوم حرکت از بالا به پایین را در بردارد و در پهلوی و فارسی دری، هم به صورت حرف اضافه و قید و هم مانند پیشوند فعل به کار می‌رود و در دوره اول فارسی دری مورد استعمال بسیار دارد: چون نزدیک فضل رسید از اسب فرود آمد (برامکه ۳۹)؛ این پیشوند با حذف صامت آخر به صورت «فرو» غالباً به فعلهایی می‌پیوندد که واک نخستین آنها صامت است و در ریشه و مفهوم با «فرو» یکسان است» (ناتل خانلری ۱۵۵-۱۵۴: ۱۳۷۸).

#### ۱۴-۵ «گفتم» به جای «گفتی»

گفتم بروم به وهم نو نو سوز جگر فلان بینم  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۶۵)

سجادی برای این بیت در پانویست، اختلافی از نسخه‌بدهای مورد بررسی خود گزارش نکرده است حال اینکه سه نسخه از نسخه‌های مورد بررسی وی، «گفتم» را به صورت «گفتی» ضبط کرده‌اند:

گفتم بروم بوهم نو نو  
(ل: برگ ۱۳۳)

گفتم بروم بوهم نو نو  
(ص: برگ ۹۸)

گفتم بروم بوهم نو نو  
(مع: ص ۵۵۴)

ضبط راجح سجادی، مطابق نسخه «پا» است:  
(پا: برگ ۹۶)

در دیگر چاپهای دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (ج ۱، ص ۵۰۰)، عبدالرسولی (ص ۲۸۲)، نخعی (ص ۳۵۰)، کزازی (ص ۳۹۹) و منصور (ص ۱۹۰) ضبط نسخه‌های خطی آمده است. شایان ذکر است که استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی و برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی، بیت را همانند سجادی ضبط کرده‌اند (استعلامی، ۱۳۸۷: ۸۳۸؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۱۵۹).

بیت مورد بحث و بیت بعد در یک بافت نحوی قرار دارند:

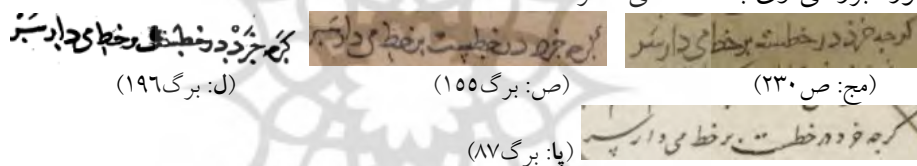
گفتی بروم بوهم نو نو سوز جگر فلان ببینم  
تو سوز مرا کران نبینی من وهم ترا کران ببینم  
(خاقانی، ۱۳۸۵: ۲۶۵)

پیداست که خاقانی فعل «گفت» را در خطاب با دیگری به کار برده است نه خود. اگر بخواهیم ضبط سجادی را برگزینیم، ساختار نحوی دو بیت از هم گسسته می‌شود.

#### ۱۵-۵ «در» به جای «بر»

گرچه خرد در خط است در خط می‌دار سر تا خط بغداد ده دجله صفت جام جم  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۲۶۰)

سجادی بیت را به همین صورت ضبط کرده و برای مصرع نخست هیچ اختلافی از نسخه‌بدلها گزارش نکرده است؛ این درحالی است که ضبط مصرع نخست در نسخه‌های مورد بررسی وی با اختلافاتی همراه است:

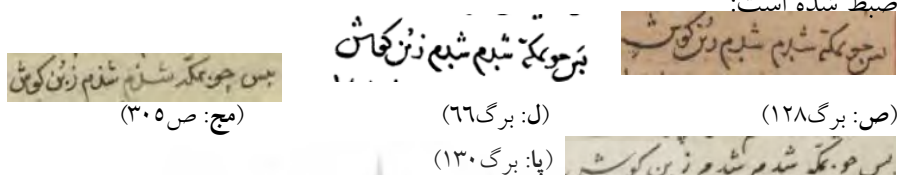


مصرع نخست این بیت در تصحیح عبدالرسولی (ص ۲۶۴) با اختلاف «در خط است بر خط» در تصحیح نخعی با اختلاف «در خط است بر خط می‌دار سر» (ص ۲۳۷) و در چاپهای منصور (ص ۱۷۷) و لکهنو (جلد ۱، ص ۳۷۵) مطابق نسخ خطی ضبط شده است؛ اما در ویرایش کزازی (ص ۴۰۹) بیت مطابق متن ضبط شده است. برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی، بیت را مطابق سجادی ضبط کرده است (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۱۳۱). هم‌چنین شایان ذکر است که استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی، مصرع نخست را به صورت «در خط است خط می‌دار»، ضبط کرده است (استعلامی، ۱۲۸۷: ۸۲۱). هم‌چنین وی در توضیح بیت نوشته است: «خرد در خط است؛ یعنی عقل از می خوردن ما عصبانی است. منظور این است که عقل بیهوده می‌گوید - که می نخور! - تا خط بغداد یعنی جام پر - و نه لبریز که تا خط جور است -» (همان: ۸۲۸). ترکیب کنایی «سر بر خط داشتن» به معنی «اطاعت کردن و فرمانبرداری» مشهور است. عبدالرسولی نیز این ترکیب را «کنایه از اطاعت و انقیاد» دانسته است (عبدالرسولی، ۲۵۳۷: ۲۶۴). کزازی «در خط داشتن سر» را کنایه ایما از فرمان بردن معنی کرده است (کزازی، ۱۳۸۵: ۴۴۳).

## ۱۶-۵ «من» به جای «پس»

من چو به مکه شدم شدم ز بن گوش حلقه به گوش ثنا سرای صفاهان  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۵۶)

سجادی برای این بیت در حاشیه دیوان، اختلافی از نسخه‌های مورد بررسی خود گزارش نکرده است حال اینکه در همه نسخه‌های مورد بررسی وی، «پس» به جای «من» ضبط شده است:



در دیگر تصحیحات دیوان خاقانی از جمله چاپ لکهنو (جلد ۱، ص ۵۱۵)، عبدالرسولی (ص ۳۶۰)، نخعی (ص ۳۲۰) و منصور (ص ۲۴۳)، همانند نسخه‌های خطی، «پس» ضبط شده است. در تصحیح کزازی (ص ۴۲۸)، ضبط بیت همانند سجادی است.

سجادی علاوه بر این در شاعر صبح، نیز بیت را همانند دیوان آورده است. دیگر شارحان از جمله امامی در /رمغان صبح (چ دوم) و استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی و برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی بیت را همانند سجادی ضبط کرده‌اند (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۲۵؛ امامی، ۱۳۹۳: ۱۰۲؛ استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۱۰؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۵۶۲).

جز اینکه همه نسخ خطی مورد استفاده ما ضبط «پس» را آورده‌اند، بافت عمودی ابیات نیز این ضبط را تأیید می‌کند. «من» درواقع ضبطی بی‌وجه است که نمی‌تواند تصحیح قیاسی مصحح باشد و به احتمال زیاد ناشی از سهو مصحح است.

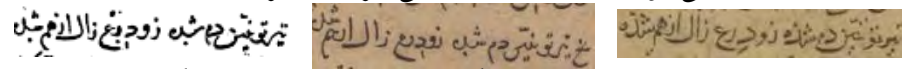
|                                |                              |
|--------------------------------|------------------------------|
| در سنه ثا نون الف به حضرت موصل | راندم ثا نون الف سزای صفاهان |
| صاحب جبریل دم، جمال محمد       | کز کرمش دارم اصطفاای صفاهان  |
| داد هزار اخترم نتیجه خورشید    | آن به گهر شعری سمای صفاهان   |
| پیش علی اصغر و اتابک اکبر      | برد ره‌آورد من ثنای صفاهان   |
| نزد سلیمان شهم ستود چو آصف     | گفت که ها هدهد هوای صفاهان   |
| پس چو به مکه شدم، شدم ز بن گوش | حلقه به گوش ثناسرای صفاهان   |
| کعبه عبارت‌ستای من شد ازیرا    | دید مرا مکرم‌ستای صفاهان     |

(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۵۵-۳۵۶)

## ۱۷-۵ «تیغ» به جای «تیر»

تیغ تو تنین دم شده ز او درع زال از هم شده      بل کوه قاف اخرم شده منقار عنقا ریخته  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۸۰)

سجادی برای این بیت در حاشیه نسخه بدلی گزارش نکرده است؛ این در حالی است که در نسخه‌های خطی مورد استفاده ایشان، همگی تیر ضبط کرده‌اند:

  
(ل: برگ ۱۴۴)      (ص: برگ ۱۰۶)      (م: ص ۹۳)  
(پ: برگ ۸۴)

البته در نسخه «ص»، کاتب اول «تیغ» نوشته اما بعد از آن اصلاح کرده و «تیر» نوشته است.

در دیوانهای موجود بجز ویرایش کزازی (ص ۵۲۵)، که همانند سجادی ضبط کرده است، در دیگر چاپها از جمله عبدالرسولی (ص ۳۹۱)، نخعی (ص ۳۴۶)، منصور (ص ۲۶۳) و چاپ سنگی (ص ۳۵۹) ضبط مصرع نخست همانند نسخه‌های خطی است.

شایان ذکر است که علاوه بر دیوان در فرهنگ لغات و تعبیرات دیوان خاقانی، این صورت آمده و سجادی در آن به اختلاف نسخ اشاره‌ای نکرده است (ر.ک: سجادی، ۱۳۹۳: ۳۷۰). هم‌چنین معدن‌کن در جام عروض خاوری و استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی و برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی، مصرع نخست را همانند سجادی ضبط کرده‌اند (معدن‌کن، ۱۳۸۷: ۱۶۲؛ استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۱۸۴؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۶۹۲).

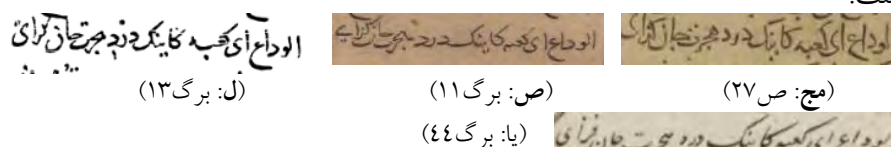
«تیر تنین دم»، تیر آتشین است. نمونه تصویر بیت مورد بحث را در بیت ذیل نیز داریم:  
یا آه عاشق بود خود بر صبح سوزی نامزد      کان تیر آتش پاش زد بدرید خفتان صبح را  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۴۵۰)

در ابیات زیر نیز سوفار تیر را به تنین تشبیه کرده است:  
تیرش که دستان ساخته، زور جم شیطان ساخته      عقرب ز پیکان ساخته، تنین ز سوفار آمده  
بر تیر او پر پری صرصر صفت در صفدری      تیرش چو تیغ حیدری از خلد ابرار آمد  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۹۱)

## ۱۸-۵ «هجران» به جای «هجرت»

الوداع ای کعبه کاینک درد هجران جانگرای      شمه‌ای خاک مدینه حرز و درمان آمده  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۷۲)

سجّادی در گزارش نسخه‌بدهای مصرع نخست این بیت، چنین نوشته است: «پا: جانفزای؛ ط: جان گزاست» (همانجا، حاشیه ۳). اما ضبط نسخه‌های مورد بررسی وی چنین است:



مصرع نخست این بیت در همهی چاپهای دیوان خاقانی از جمله عبدالرسولی (ص ۳۸۱)، چاپ سنگی (ص ۹۸)، نخعی (ص ۳۳۶)، منصور (ص ۲۵۶) و کزازی (ص ۵۳۶) با اختلاف «درد هجرت جانگزااست» ضبط شده است.

معدن‌کن در بزم دیرینه عروس، ماهیار در مالک ملک سخن، استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی و برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی نیز بیت را همانند سجّادی ضبط کرده‌اند (معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۱۴۳؛ استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۵۱؛ ماهیار، ۱۳۸۸: ۱۴۴؛ برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۶۴۲).

معدن‌کن در توضیح این بیت، «هجرت» را به صورت «هجرتان تو» و ماهیار «دوری از تو» معنی کرده‌اند (معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۴۵۴؛ ماهیار، ۱۳۸۸: ۲۲۰).

در بافت نحوی عمودی ابیات، ضبط «هجرت» با توجه به بیت پیشین بدرستی تأیید می‌شود:

الوداع ای کعبه کاینک روز وصلت صبح‌وار دیر سربرکرده و بس زود پایان آمده  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۷۲)

با مقابله دو مصرع نخست این دو بیت، می‌توان آشکارا دید که آنچه در مقابل «وصلت» قرار می‌گیرد، «هجرت» است نه «هجرتان». «تقابلهای دوگانه در شعر خاقانی» از ویژگیهای سبکی او است و خاقانی پژوهان در این زمینه به تفصیل سخن گفته‌اند.<sup>۱۶</sup>

#### ۱۹-۵ «به سوی» به جای «به روی»

آسمان‌وار از خجالت سرفکنده بر زمین آفتاب‌آسا به سوی خاک غلطان آمده  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۳۷۳)

سجّادی تنها به اختلاف واژه «غلطان» در دو نسخه «مج» و «ص»، اشاره کرده است (همانجا، حاشیه ۱)؛ اما در نسخه‌های مورد بررسی وی، مصرع دوم با اختلاف «بروی خاک»، آمده که به آن اشاره نکرده است:

آفتاب بروی خاک غلطان  
(ل: برگ ۱۳)

آفتاب آسمان بروی خاک غلطان

(ص: برگ ۱۱)

آفتاب آسمان بروی خاک غلطان آمده

(مع: ص ۲۸)

(ها: برگ ۴۵)

آفتاب آسمان بروی خاک غلطان آمده

مصراع دوم این بیت بجز چاپ کزازی (ص ۵۶۵) در دیگر چاپها از جمله: عبدالرسولی (ص ۳۸۲)، نخعی (ص ۳۳۷)، منصور (ص ۲۵۷)، و چاپ لکهنو (ص ۱۰۰) با اختلاف «بروی» به جای «به سوی» ضبط شده است. هم‌چنین در چاپ کزازی واژه «غلطان» به صورت «غلطان»، ضبط شده است.

دیگر شارحان دیوان خاقانی از جمله ماهیار در سحر بیان خاقانی و مالک ملک سخن (ماهیار، ۱۳۹۲: ۸۴؛ همان، ۱۳۸۸: ۱۴۶)، معدن‌کن در بزم دیرینه عروس (معدن‌کن، ۱۳۹۵: ۱۴۴)، استعلامی در نقد و شرح قصاید خاقانی (استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۱۵۲) و برزگر خالقی در شرح دیوان خاقانی (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۶۶۴) ضبط سجادی را برگزیده‌اند.

ماهیار بیت را چنین معنی کرده است: «از شرمندگی مانند آسمان سر به زیر افکنده و هم‌چون آفتاب که سیل نور آن بر روی سایه می‌غلطد، سر به پیشگاه آستان رسول خدا افکنده است» (ماهیار، ۱۳۸۸: ۲۲۹).

معدن‌کن بیت را این‌گونه معنی کرده است:

«همانند آسمان خمیده قامت از شرمندگی سر بر زمین افکنده و مثل خورشید که در آسمان می‌غلطد و از شرق به غرب می‌رود بر خاک مرقد محمد (ص) می‌غلطد و اظهار نیاز می‌کند» (همان: ۴۶۱).

استعلامی نوشته است:

معنی بیت روشن است؛ اما در مصراع دوم غلطان را به صورت صفت برای خاک باید خواند - خاک غلطان یعنی ریگ روان بادیه - و می‌دانید که نه تابش آفتاب را غلطیدن می‌توان گفت، نه خاقانی در راه مگه بر خاک غلطیده است! (استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۱۶۲-۱۱۶۳).

برزگر خالقی نیز بیت را این‌گونه معنی کرده است: «خاقانی از خجالت همچون آسمان خمیده و سرافکنده است و مانند آفتاب به سوی خاک و تربت پیامبر (ص) غلطان و خیزان و با حالت اعتذار آمده است» (برزگر خالقی، ۱۳۹۷: ۱۶۴۳).

قطعاً «به روی خاک غلطیدن» مراد خاقانی است نه «به سوی خاک غلطیدن». معمولاً بر روی چیزی غلت می‌زنند نه به سوی چیزی. در شاهد ذیل نیز خاقانی از تصویری همانند



تصویر بیت مورد بحث بهره برده است و در اینجا نیز خورشید «بر روی خاک» می‌غلطد نه «به سوی خاک»:

خورشید چون مولای او بوسه زند بر پای او      هر صبح از سودای او بر خاک غلطان بینمش  
(خاقانی شروانی، ۱۳۸۵: ۴۵۶)

همچنین شایان ذکر است که شاعر در بیت مورد بحث به تناسب «سر» در مصراع اول و «روی» در مصراع دوم نیز نظر دارد.

### نتیجه‌گیری

در این نوشتار، تمرکز بر اصلاح غلط‌های چاپی دیوان خاقانی مصحح استاد سجادی بوده است. شاید در نگاه نخست، اهمیت و ضرورت این موضوع بر مخاطب پوشیده ماند؛ چرا که در عرصه پژوهش‌های این‌چنینی معمول است یا در زمینه اختلاف ضبط‌ها، مبتنی بر ملاحظات متن‌شناختی سخن می‌گویند و یا تفاوت معنا را بر اساس خوانش‌های متفاوت و دریافته‌های تازه تبیین می‌کنند؛ حال اینکه پژوهش با بررسی اغلاط چاپی در یکی از معروفترین و پرکاربردترین دیوان‌های شعر فارسی، تردیدی باقی نمی‌گذارد که این اشتباهات به ظاهر ساده، که اغلب یا در صفحه‌ای در اواخر کتاب، ذیل «استدراکات» به برخی از آنها اشاره می‌شود و چه بسا هیچ اشاره‌ای هم نمی‌شود، چقدر در صورت و معنای شعر تأثیرگذارند.

در این مقاله ۱۹ مورد از این اغلاط در چهل قصیده از برجسته‌ترین قصاید خاقانی بررسی شده است. منابع مورد استفاده نویسندگان، علاوه بر چهار نسخه خطی مورد استفاده استاد سجادی در تصحیح دیوان خاقانی، یازده نسخه خطی دیگر از دیوان خاقانی است هم‌چنین از تصحیح‌ها، گزیده‌ها و شرح‌هایی که استادان خاقانی‌پژوه نظیر استعلامی، امامی، کزازی، ماهیار، معدن کن و ... در قرن اخیر تألیف کرده‌اند و نیز مقالات تخصصی این حوزه در تحلیل و تبیین متن استفاده شده است.

### پی‌نوشت

۱. ضبط این نسخه در اصل به صورت «باد» است و کسی «ه» را به واژه افزوده است.
۲. البته به جز نسخه «فا» که این قصیده را ندارد.
۳. البته به جز نسخه «آ» که این قصیده را ندارد.
۴. در نسخه «۱۱د»، این قصیده جزو بخش‌های تازه‌تر نسخه است.

۵. شانزده بیت پایانی این قصیده از بخش کهن نسخه مجلس، از بین رفته است و کسی در سده‌های متأخر آن را افزوده است.

۶. بنگرید به مقاله‌ی «تقابل، ویژگی سبکی خاقانی شروانی» از امامی، نصرالله و مراونه؛ «تقابل‌های دوگانه در ساختار شعر خاقانی شروانی» از قاری، محمدرضا و مرادی.

### فهرست منابع

استعلامی، محمد؛ (۱۳۸۷) نقد و شرح قصاید خاقانی (بر اساس تقریرات استاد فروزانفر)؛ تهران: زوآر.

امامی، نصرالله؛ (۱۳۷۵) / *ارمغان صبح* (برگزیده قصاید خاقانی شروانی)؛ تهران: جامی.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۹۳) / *ارمغان صبح* (برگزیده قصاید خاقانی شروانی)؛ ویرایش دوم، تهران: جامی.

برزگر خالقی، محمدرضا؛ (۱۳۸۷) شرح دیوان خاقانی، ج اول، تهران: زوآر.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۹۷) شرح دیوان خاقانی؛ ج دوم و سوم، تهران: زوآر.

ترکی، محمدرضا؛ (۱۳۹۸) *سرّ سخنان نغز خاقانی*؛ ج اول و دوم، تهران: سمت.

خاقانی شروانی، افضل‌الدین ابراهیم؛ (۱۳۱۷) *دیوان خاقانی شروانی*؛ به تصحیح علی عبدالرسولی، تهران: انتشارات کتابخانه خیّام.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۲۴-۱۳۲۵ هجری) *کلیات خاقانی*؛ حاشیه‌نویس مولوی محمد صادق علی غالب

لکهنوی، لکهنو: مطبع منشی نولکشور، ج ۱.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۳۶) *دیوان حسن العجم افضل‌الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی*؛ به کوشش

حسین نخعی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۷۵) *دیوان خاقانی*؛ ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، تهران: مرکز.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۸۰) *دیوان خاقانی شروانی مطابق نسخه خطی ۷۶۳ هجری* (از مجموعه شخصی)؛

با مقدمه استاد بدیع‌الزمان فروزانفر، به اهتمام جهانگیر منصور، تهران: نگاه.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۸۵) *دیوان خاقانی شروانی*؛ به کوشش ضیاء‌الدین سجادی، تهران: زوآر، چاپ

هشتم.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۸۷) *تحفة العراقین* (ختم‌الغرایب)؛ به کوشش علی صفری آق‌قلعه، تهران: میراث

مکتوب.

\_\_\_\_\_؛ (۱۳۶۲) *منشآت خاقانی*؛ تصحیح و تحشیه محمد روشن، چ دوم، تهران: کتاب

فروزان.

خانلری، پرویز ناتل؛ (۱۳۷۸) *دستور تاریخی زبان فارسی*؛ به کوشش عفت مستشارنیا، چ چهارم،

تهران: انتشارات توس.

سجادی، ضیاء‌الدین؛ (۱۳۷۴) *شاعر صبح* (پژوهشی در شعر خاقانی شروانی)؛ تهران: سخن.

- \_\_\_\_\_؛ (۱۳۹۳) فرهنگ لغات و تعبیرات با شرح اعلام و مشکلات دیوان خاقانی شروانی؛ چ چهارم، تهران: زوآر، دو جلد.
- کزازی، میرجلال‌الدین؛ (۱۳۸۵) گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی؛ چ ششم، تهران: مرکز. ماهیار، عباس؛ (۱۳۸۸) مالک ملک سخن (شرح قصاید خاقانی)؛ تهران: سخن.
- \_\_\_\_\_؛ (۱۳۹۲) سحر بیان خاقانی؛ کرج: جام گل.
- معدن‌کن، معصومه؛ (۱۳۸۷) جام عروس خاوری (شرح شش قصیده از دیوان خاقانی)؛ تهران: نشر دانشگاهی.
- \_\_\_\_\_؛ (۱۳۹۵) بزم دیرینه عروس (شرح پانزده قصیده از دیوان خاقانی)؛ چ نهم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- مهدوی‌فر، سعید؛ (۱۳۹۲) «ضبط و گزارش ابیاتی از خاقانی شروانی در فرهنگ جهانگیری»؛ ضمیمه آینه میراث، ش ۲۹، ص ۲۰۷-۲۴۲.
- \_\_\_\_\_؛ (۱۳۶۲) منشآت خاقانی؛ تصحیح و تحشیه‌ی محمد روشن، چ دوم، تهران: کتاب فروزان.
- \_\_\_\_\_؛ (۱۳۹۵) فرهنگنامه صور خیال در دیوان خاقانی؛ تهران: زوآر.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین بدیل بن علی نجار؛ (بی‌تا) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه مجلس، احتمالاً نیمه دوم قرن ۶، ش ۹۷۱.
- \_\_\_\_\_؛ (بی‌تا) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه مرعشی متعلق به صادق انصاری، ش ۱۵۸۵۱.
- \_\_\_\_\_؛ (بی‌تا) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه ادبیات دانشگاه تهران، احتمالاً از سده هفت یا هشت، ش ۴۳-ج، میکروفیلم شماره ۷۳۵۱، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- \_\_\_\_\_؛ (بی‌تا) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه ملی پاریس، احتمالاً از قرن نهم، ش ۱۸۱۶.
- \_\_\_\_\_؛ (بی‌تا) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، متعلق به سده نهم هجری، ش ۷۳۵۷.
- \_\_\_\_\_؛ (تحریر ۶۶۴) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه میوزیوم بریتیش لندن به ش ۵۲.۷۹۴۲، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، میکروفیلم ش ۱۸۷۱.
- \_\_\_\_\_؛ (تحریر ۷۰۳) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه فاتح ترکیه، میکروفیلیمهای کتابخانه ملی، ش ۱۳۰-عکسی.
- \_\_\_\_\_؛ (تحریر ۸۴۷) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۴۶۴.
- \_\_\_\_\_؛ (تحریر ۸۹۸) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، ش ۸۳۶۸.
- \_\_\_\_\_؛ (تحریر ۹۵۰) دیوان خاقانی؛ نسخه خطی کاخ موزه گلستان، ش ۲۷۷.